

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫ МЕН ЖЕР БЕДЕРІН БЕЙНЕЛЕЙТІН АТАУЛАР

Низаматдинова Ж.С.

In Mangistau oblast's toponimia is specialized the names of geological local structure. The author gives the names of mines, toponims pertaining to earth surface in this article.

В Мангистауской области региональные геологические названия занимают особое место. Автор дает сведения о природных богатствах и рельефе данной области.

Каспий мен Арал, Жем мен Бекдашы аралығын алып жатқан байтақ дала бір-біріне ұқсамайтын шөл далаға тән қандай-да көрініс болатын болса, оларды көпсінбестен айқара ашылған құшағына рет-ретімен сыйғызып, табиғатқа тән өсімдікпен орналастырылған ұлан-ғайыр кеңістік Маңғыстау жері болып табылады [1].

Қарастырылып отырған аймақтың жаратылысы, көнелігі, тарихи қалыптасуы жөнінде бір-бірінен өзгеше болып келетін орографиялық бірліктердегі қазба байлықтар атаулары мен жер бедеріне байланысты топонимдер, өлкедегі жердің табиғи бітімінің алуан түрлілігі туралы деректер мен мағлұматтар беріп қоймайды, сонымен бірге жаратылысын, көнелігін, қалыптасуын білдіреді [2]. Маңғыстау өңірінде кен орындарының мейлінше бай болуынан көне замандардан белгілі екендігі, олардың кеңінен өрістегені бұл күнде ғылымда толық анықталып отыр. Бұл жөнінде академик Ә.Марғұлан географиялық ортадағы табиғат объектілерінің біздің заманымызға дейінгі XIII-XII ғасырларда символдық мәні болғанын айтады.

Адам жерге атты оның сыртқы пішініне, яғни бедеріне қарап қояды. Мәселен, “төрткіл”, “қапы”, “тау”, “төбе”, “бел”, “бауыр”, “мұрын”, “ауыз”, “қолтық”, “аяқ”, “босаға” халықтық географиялық терминдер Маңғыстау топонимикасынан кең орын алған (Құрқапы, Ақтау, Кеңсай, Ұра кеуек, Бұлыойық, Қарынжарық, Сұлтүрткіл, Төңірекшың, Қаражар, Құмтөбе, Қарабауыр, Тасмұрын, Босаға).

Маңғыстау облысы топонимиясында аймақтың геологиялық құрылысын бейнелейтін атаулар ерекше орын алады. Біздің байқауымызша, Маңғыстау облысында “қара” сөздерінің қатысуымен жасалған жер атаулары мұнай кен орындарын білдіреді. А.Н.Кононов пен Э.М.Мурзаевтың байқауынша “қара” сөзі түрік географиялық терминологиясында өзінің негізгі мағынасынан басқа қосымша “жер”, “құрлық”, “топырақ” мағыналарына ие болатынын топшылайды [3]. Мысалы, Қаражамбас, Қарамандыбас мұнай кен орындары жердің қара түсін көрсетеді (1-кесте).

Кесте 1-Маңғыстау облысы мұнай кен орындарының атауы

<i>Облыс аты</i>	<i>Топоним</i>
Маңғыстау облысы	Қаражамбас, Қараманды, Қарамандыбас, Қаратұрын, Қараарна, Қаракия, Қарақұм, Өзен, Қаламқас, Құлсары, Қаратөбе

Маңғыстау облысы аймағының жер бедері типтері мен пішіндерінің әркелкі болуына байланысты сөздер қоры мол және жер бедерлерінің нақтылы орографиялық терминологиясының да мейлінше бай болуын аңғарамыз. Бұл өңір оронимдеріндегі орографиялық терминдердің кейбіреуі ғана жергілікті ландшафт ерекшеліктеріне ие (2-кесте).

Кесте 2-Маңғыстау облысы оронимдеріндегі индикатор-терминдер

<i>Оронимдер</i>	<i>Индикатор --терминдер</i>
Тау, қыр, белес атаулары	Дөң, жал, жота, кез (екі таудың түйіскен жері) сырт, тау, таз (таудың басы, өсімдік аз шығатын тасты жер), оба, тас, теріскей, текше (үстірт жер), сілемдер, төбе, төрткіл (таудың ұшар басындағы жер), тұран (тау үстіндегі ойпаң жер), үстірт, үңгір, шоңғал (биік шың), шоқы, шың (тіке жарқабақ немесе үстіртті аймақтың бұлтығы).
Дала, ойпат атаулары	Алаң, бозінген (борбас жер), бұйратты жазық, дала, жазық, жон, кепір (ащылы, сортаңды жер), қуаңдала, сайқын (ен дала), сахара (кең, бос жер)
Ой-шұңқыр атаулары	Бытқыл (кедір-бұдыр, ойлы-қырлы жер), ой, ойпаң, ойпат, сай, шатқал, шұқыр, ылди
Құм, топырақ атаулары	Ақ кірпіш (әк), еспе (шегенделген құм), кіріш (ақ топырақ), құм, қызыл (шөпсіз қызыл құм), шағыл (құм бетіндегі ұсақ тастар), шөл.

Көшпелі мал шаруашылығын ұйымдастырудың өзі, жер бедерін жақсы ажыратып, ерекше жер бедері пішіндерді бір орыннан екінші орынға көшу барысында бағдарлаушы нүктелер ретінде ерекшелеуге негіз болды. Оронимдер құрамындағы терминдер жер бедерінің жіктелу сипатын дәл бейнелейді бұл мәліметтер табиғатты пайдалану барысында маңызды болды. Бұл ретте топонимдердің пайда болу себебі ғасырлар бойы дала әлемін мекен еткен көшпенділердің сол далада ықтасын ізде босқа көше бермегеніне, өздерінің табиғат туралы ұғым-түсінігін шыңдап, сол табиғатты рухани әлеміне айналдыра білгенінің айғағы. Осындай тереңнен тартылған факторлардың сабақтастығына назар аударып, өңірдің орономиясы мен ойконимі табиғи бітім-жаратылысы заңдылықтарымен күшті жіктелген, метафораларға бай, жергілікті ландшафт ерекшеліктерін дәл бейнелейтін атаулардан тұратын жетілген жүйе ретінде қалыптасты деуімізге болады. Географ-ғалым Ғ.Қоңқашбаевтың зерттеулеріне қарағанда, қазақ тілінде 600-ге жуық халықтық терминдер бар көрінеді, осы географиялық терминдер қатарын Батыс Қазақстан аймағындағы жер бедеріне қатысты халықтық географиялық терминдер толықтырады. Жалпы орографиялық терминдер XVIII ғасырдың екінші жартысынан, яғни Қазақстанның Ресейге қосылған кезінен кейін зерттеле басталады. Орыс ғалымдары П.И.Рычков, С.У.Ремезов, В.Н.Татищев, В.И.Левшин, А.С.Палластардың [4] өлке жеріндегі жүргізген экспедициялық ғылыми-зерттеулерінде және XX ғасырдағы географ-ғалымдар Ғ.Қоңқашпаев, Г.Ц.Медоев, Н.Г.Маллицкий, Э.М.Мурзаев еңбектерінде көрнекі орын берілген.

Қазақ тіліндегі "тау" сөзінің көне тұлғасы - "тағ" 568 жылы түркі қағаны Византия императоры Юстинианның II Земарх дейтін елшісін Эктағ тауының маңында орналасқан ордасында қабылдайды. Осы таудың атын В.В.Бартольд Эктаг деп оқыса, А.Н.Бернштам актаг деп алады. Қазіргі тілімізде айтсақ бұл екі форма Ақтау не Екітау болар еді.

Тағ сөзі көне жазу нұсқаларында да ұшырасады. Мысалы, осы сөз VI-VII ғасырларға жататын Күлтегіннің құрметіне қойылған ескерткіште, X ғасырдағы "Алтын Ярукта", XI ғасырдағы М.Қашғаридің "Диуани лұғат-ат-түрк" деген еңбегінде, Юсуп Баласағунидың 1069 жылы жазылған "Құдатку білігінде" кездеседі. Ал XIII ғасырдағы "Кодекс куманикусте" бұл сөз екі тұлғада: тағ түрінде де, тау түрінде де алынған [5].

"Тау" термин қысқармай, атаулар құрамында тұтас сақталды.

Тау аттарында жер бедері пішіні, биіктігі, оны құрайтын тау жыныстарының түсі, органикалық дүниесі, пайдалы қазбалары, климаттық көрсеткіштері анықтауыш сөздер ретінде терминге қосарланады. Тау терминінің негізінде қалыптасқан оронимдердің лексикалық семантикалық топтамасы осы тұрғыдан жасалынады (3-кесте).

Кесте 3- "Тау" термині негізінде жасалған оронимдердің семантикалық топтары

<i>Түсі бойынша</i>	<i>Климаты бойынша</i>	<i>Тіршілік дүниесі бойынша</i>	<i>Жер бедері пішіні бойынша</i>
Ақтау тау	Мұзбел тау	Жосалы тау	Бесшоқы тау
Ақшабас тау	Желтау	Жапырақты тау	Бесоқты тау
Қаратау тау	Көлеңкелі тау		Сүйірше тау
Қарамаю тау			Таушық тау
Қарашық тау			Айрақты тау

Көне заманда тау-күш, беріктік көрсеткіш символы саналған. Тау аттары лауазымға қосарланып айтылатын болған. Мұның өзі таудың "биік, жоғары", аспанға, яғни тәңірге жақын деп білу ұғымынан шығып жатады. Ертеректе жаугершілік заманында биіктіктер қарауыл тұратын күзет орны қызметін атқарған.

Қарақия - Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы Орта Азия мен Қазақстанның ең терең, құрғақ ойысының (теңіз деңгейінен 132 м төмен) атауы. Қазақша "қара"- "қара, мол немесе терең", "қия баурай, бұл осынау қара-құлама ойысы әбден сай келеді. Бұл ойыстың атауы да белгілі - Қаракие, Батыр. Кейбір зерттеушілер бұл жорамалды бір кезде осы өлкеде тұрған рулар атауымен байланыстырады. Қарақия атауы ойыс аумағының үлкендігін және тереңдігін білдіретін халықтық этимология [6]. Қазақша "батыр", "батыру" ұғымы объектінің тереңдігімен байланыстырамыз.

Жергілікті халық жер қорының жағдайына қарай біріншіден, жердің сапалық бағасына қарай, екіншіден оны пайдалану, яғни ауыл шаруашылығына пайдаланатын жер (егістік даласы, шабындық, жайылым, орман т.б.) жағдайын жалпы меңгеріп, жердің сапалық құрамына қарай салыстырып атау қолданған.

Бозащы түбегі. Каспий теңізінің солтүстік-шығысында орналасқан. Ең биік жері 61 м. Батыстан шығысқа 210-220 км, солтүстіктен оңтүстікке 100 км-ге созылып жатыр. Ландшафттысында құмды шөл басым. Жусан, таспа, еркек шөп, жүзгін, жыңғыл, бұйырған, сарсазан т.б. аралас өседі.

Бозашы түбегінің атауындағы "боз", қазақша түсіндірме сөздікте "бозотты жер" жер мағынасында қолданылады. Түріктерде боз термині "жыртылмаған тың жер, тәлімі жер", көне түрік "боз" сыңары бұз немесе мұз мағыналарында айтылады. Е.Қойшыбаев сөздігінде "боз" түбектің түсіне қатысты деп түсіндіріледі [7]. Ғалым М.К.Гордягин Батыс Сібірдегі "бір тек дала, сортаңсыз" жер; Азербайжанда боз - "жалаңаш, жалаң, ашық", "ормансыз" жер; Түркменстанда "бозғыр" "далалы жердегі бозды төбешік" жер; қырғыз және қарақалпақ тілінде боз "тың, тың жер, жыртылмаған жер"; өзбек тілінде "қопа" жер. Орталық болгарияда бозалық, бузалак, бозлык - "қамыс көп жер" мәніндегі атау. В.И.Абаева боз сөзін осетінде "сары" жер, орыс тілінде "қоңыр, құба" жер, эвендерде "сұр", "жирен" жер деген субстраты сөздерінен мәліметтер келтіреді. Боз термині жайлы Ғ.Қонқашбаев былай деп жазады: "...боз, ақшыл, шаңқан ашық түс - көделі жер, шөптің бір түрі. Боз ұғымы шалғын немесе сортаңды жерге қарама-қарсы. Жылқы жаңбырда бозды жақсы жейді" [8].

Батыс аймағында боз терминімен селеулі-бетегелі өсімдіктер басым өскен, астық тұқымдасты өсімдіктерден тұратын далаларды анықтайды. Боз деп қазақ селеудің түрін де атайды. Сонымен, боз термині екі себеппен: ландшафт ерекшеліктерін білдіретін географиялық термин ретінде және жердің сыртқы түсімен байланыстыра қолданылады.

С.Абдрахманов түбектің атауының екі түрлі мағынасын түсіндіреді:

1.Боза - тарыдан ашытылған ішімдік. Бозашы - қолсыраның осы түрін дайындайтын адам. Кейінірек бұл термин осы өлкеде қазақ тұрғындарының арасында өмір сүрген түрікмендердің бір руының атына айналады. Қазақтың бір бұтағы осыған ұқсас "бозашы" деп те аталады. Түбек аты осы этонимге байланысты қалыптасқан деген жорамал бар;

2."Бозғылт, татырлы жер" немесе "ащы немесе тұзды жерге бейімделген жусан көп жер" дегеннен шығуы ықтимал.

Өлкедегі табиғат ерекшеліктері жоғарыда аталған факторлармен сипатталады, онда "боз" терминімен байланысты жер-су аттарын талдау барысында ландшафт ерекшелігін білдіреді.

Әдебиеттер:

1. Маңғыстау энциклопедиясы. - Алматы: Атамұра, 1997. - 384 б.
2. Қазақстан географиялық атауларының сөздігі. Жауапты шығарушы Сапарбекова Ә. А.: Ғылым, 1990. - 296 б.
3. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов.-М.:Мысль, 1984.-653 с.
4. П.С.Паллас Путешествие по разным провинциям Российской империи Часть первая.Санктпетербург 1809.-657 с.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі.-Алматы,1993.-597 б.
6. Каспий қайраңы.-Алматы,1996.-277 б.
7. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. Алматы: Мектеп, 1985.-256 б.
8. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. //Изв.Ан Каз.ССР, Серия географич., вып. 3,1951, № 99.-С. 3-47.